

stanu gospodarki i rozwoju kulturowego człowieka. Można również dość precyzyjnie ustalić wiele stanów patologicznych, które były udziałem zwierząt w przeszłości, co rzuca nieco światła na znajomość etiologii i przebiegu schorzeń występujących współcześnie.

Doceniono również znaczenie tej dyscypliny w kształceniu archeologów, wprowadzając do programu studiów przedmiot: archeozoologia. W związku z tym powstała konieczność opracowania podręcznika akademickiego, który byłby podstawą w nauczaniu tego przedmiotu.

Z dużym uznaniem należy się odnieść do inicjatywy A. Lasoty-Moskalewskiej, która wykorzystując swoje wieloletnie doświadczenie naukowe i dydaktyczne, podjęła trud napisania takiego podręcznika. Mimo iż Autorka nie mogła, w tym przypadku, korzystać z żadnych wzorców, jest on bowiem pierwszym opracowaniem tego typu w języku polskim, to dobrze wywiązała się z podjętego zadania. W wyniku Jej pracy powstało dzieło oryginalne, o dużych walorach, przydatne w procesie kształcenia archeologów.

Układ podręcznika i jego podział na rozdziały odpowiada wymogom współczesnej dydaktyki. Czytelnik jest prowadzony stopniowo, niejako etapami, według logicznego porządku, przez zagadnienia stanowiące treść podręcznika.

Rozdział pierwszy zawiera informacje wstępne, gdzie został podany zakres zainteresowań i krótka historia badań archeozoologicznych. Autorka podkreśla w nim między innymi wzajemne relacje zachodzące pomiędzy człowiekiem i zwierzętami w pradziejach, a także różne sposoby wykorzystania tych ostatnich.

Rozdział drugi jest poświęcony szeroko potraktowanej charakterystyce szczątków zwierzęcych. Są nimi wszystkie elementy ciała zwierząt, takie jak kości, zęby, rogi, kopyta, pazury, skóry, włosy, pióra, łuski, pancerze i muszle. W szczególnych przypadkach mogą wchodzić w grę również części miękkie ciała zwierzęcego, a nawet odchody. Choćby z tego wyliczenia wynika, że szczątki te reprezentują różne struktury anatomiczne i mogą pochodzić od osobników należących do różnych jednostek systematyki zoologicznej. W swoim opracowaniu A. Lasota-Moskalewska zajmuje się przede wszystkim szczątkami ssaków, które są najbardziej popularne w materiałach wykopaliskowych; na temat pozostałości należących do innych gromad kręgowców i bezkręgowców możemy znaleźć tylko informacje fragmentaryczne, potwierdzone odpowiednimi rycinami.

Najczęściej spotykane w materiałach wykopaliskowych są szczątki pokonsumpcyjne, w postaci całych bądź mniej lub bardziej rozdrobnionych kości i zębów. Bardzo interesujący jest wywód dotyczący przyczyn tego rozdrobnienia i wniosków stąd wypływających.

Mniej liczne są szczątki zwierząt ofiarnych, które jednak w badaniach archeozoologicznych mają bardzo dużą wartość, między innymi z powodu zachowania w wielu przypadkach kompletnych szkieletów. W takich sytuacjach można dość dokładnie ustalić np. pieć i wiek zwierząt związanych z kultem, ich cechy morfologiczne, a także sposoby i okoliczności dokonywania czynności ofiarnych.

Takie szczątki, jak kości, zęby, rogi itp. stanowiły surowiec, który po odpowiedniej obróbce był wykorzystywany do wykonywania narzędzi, przedmiotów użytkowych i wytworów będących ozdobami lub amuletami. A. Lasota-Moskalewska dość szeroko opisuje sposoby zmiękczenia kości, różne techniki wykonywania obróbki oraz produkty finalne tych poczynąń.

Szczątki zwierzęce, niezależnie od ich charakteru, podobnie jak inne materiały wykopaliskowe, mogą zalegać w różnych miejscach. Miejsca tego zalegania oraz rozmieszczenie szczątków są już już pewną wskazówką świadcząca o ich pochodzeniu i wykorzystaniu. Występują one najczęściej w warstwie kulturowej ziemi i są zwykle rozproszone lub skupione w poszczególnych obiektach, takich jak chaty, paleniska, miejsca ofiarne, studnie, jamy, groby itp.; czasami są znajdowane w jaskiniach. Ich przydatność do dalszych badań i wartość źródłowa zależy przede wszystkim od stanu zachowania, a ten z kolei jest wynikiem losów szczątków od momentu uboju, upolowania lub śmierci zwierzęcia w innych okolicznościach, do chwili poddania ich ekspertyzie archeozoologicznej. Te dwa wydarzenia może dzielić czas od kilkuset do kilku milionów lat, w którym na szczątki działa wiele czynników. Autorka opisuje wpływ takich czynników, jak świadome rozdrabnianie kości w następstwie przygotowania poszczególnych

elementów tuszy do spożycia, różne zabiegi kulinarne, warunki klimatyczne i chemiczne występujące w ziemi. Bardzo interesujące są rozważania dotyczące wpływu typu gleby i jej cech fizycznych na jakość szczątków. Ogólnie można stwierdzić, że wszystkie utwory gruboziarniste, gleby bielcowe, piaski i żwiry źle konserwują kości, które w tych warunkach podlegają „wietrzeniu”, a ich zewnętrzna rzeźba zostaje zatarta. Odwrotnie, utwory drobnoziarniste są najlepszym środowiskiem konserwującym nie tylko kości, ale i inne szczątki. Na przykład w pokładach torfowych, poza kośćmi, mogą zachować się w niezłym stanie mięśnie, włosy, narządy wewnętrzne, a nawet odchody zwierząt.

Rozdział trzeci, zatytułowany „Metody badawcze”, stanowi najobszerniejszą część podręcznika. Zawiera on również najliczniejsze ilustracje. Takie potraktowanie sprawy ma swoje uzasadnienie z punktu widzenia potrzeb dydaktyki. Archeozoologia, mimo iż jest dyscypliną stosunkowo młodą, zdążyła już dopracować się własnych metod badawczych, które są stale doskonalone i uzupełniane nowymi.

A. Lasota-Moskalewska opisuje współczesne metody identyfikacji szczątków, zarówno makroskopowe, jak i mikroskopowe, pozwalające na określenie ich przynależności do odpowiednich jednostek systematycznych, z gatunkiem włącznie, a w niektórych przypadkach nawet formą lub typem morfologicznym. Są to poczynania wysoce specjalistyczne, wymagające gruntownej wiedzy morfologicznej i doświadczenia, a ich opis zdecydowanie przekraczałyby ramy ocenianego dzieła, stąd czytelnik jest odsyłany do odpowiednich opracowań z zakresu anatomii.

Zajmuje się także między innymi metodami, które stanowią trudny problem w badaniach archeozoologicznych, jak np. odróżnianie szczątków zwierząt dzikich od udomowionych, odróżnianie gatunków zwierząt dzikich, odróżnianie kości owcy i kozy, odróżnianie szczątków zwierząt świeżo udomowionych od ich dzikich przodków, identyfikacja gatunkowa na podstawie uzębienia. Podaje również dużo istotnych informacji na temat metod identyfikacji anatomicznej szczątków, określania wieku osobników, do których one należały, a także pory roku, w jakiej dochodziło do upolowania, uboju bądź śmierci zwierzęcia z innych powodów.

Bardzo obszernie zostały potraktowane metody osteometryczne stosowane w archeozoologii; służą one między innymi do oceny wielkości i typu budowy zwierzęcia. Wyniki badań osteometrycznych, po zastosowaniu odpowiednich wskaźników, umożliwiają również określenie płci, a także wysokości w kłębie.

W rozdziale tym Autorka zamieszcza także informacje na temat oceny zmian patologicznych, zarówno wrodzonych, jak i nabytych, które można stwierdzić podczas badań wykopaliskowych szczątków zwierzęcych. Zajmuje się również śladami występującymi na kościach, powstałymi w wyniku działalności człowieka. Ślady te zaistniały w związku z przygotowaniem mięsa do konsumpcji, w trakcie samej konsumpcji, były związane z wytwórczością, z wykorzystaniem kości jako przedmiotów użytkowych oraz z zabiegami o znaczeniu kultowym.

Rozdział czwarty zawiera wiadomości dotyczące ilościowej oceny szczątków. W grę wchodzi tu globalna liczba szczątków określonego gatunku wydobytych na danym stanowisku, liczba osobników oraz najmniejsza liczba osobników, do których one należały, i metoda wagowa pozwalająca uzyskać informacje dotyczące masy spożytego mięsa. Sprawy związane z przydatnością ilościowej oceny szczątków są dość często tematem dyskusji i budzą wśród archeologów kontrowersje, dlatego w omawianym podręczniku zostały także poddane wszechstronnej ocenie. Przy tworzeniu syntez bądź przygotowywaniu szerszych opracowań konieczne jest dokonywanie analiz porównawczych materiałów pochodzących z różnych stanowisk czy też obiektów o określonym datowaniu. Bardzo przydatne są tu metody statystyczne, w tym również badanie homogenności materiałów. Wiele z tych metod Autorka po raz pierwszy zastosowała w badaniach archeozoologicznych i opublikowała również we wcześniejszych opracowaniach oryginalnych.

Rozdział piąty poświęcono różnym sposobom interpretacji wyników uzyskanych z badań szczątków zwierzęcych. Został w nim opisany skład gatunkowy reprezentujący faunę w danym materiale, z uwzględnieniem zwierząt domowych i dzikich, a także związane z tym wnioski dotyczące warunków ekologicznych i gospodarki człowieka. Zawiera on również informacje

wynikające ze składu anatomicznego badanych szczątków, cech morfologicznych zwierząt, do których one należały, ich wieku i płci.

Rozdział szósty, ostatni, stanowi swego rodzaju syntezę i podsumowanie całości, ze szczególnym uwzględnieniem wartości źródłowej wykopaliskowych szczątków zwierzęcych. Autorka stwierdza w nim między innymi, iż prawidłowo wykonana ekspertyza i analiza archeozoologiczna jest w stanie, najogólniej rzecz biorąc, umożliwić ocenę ewolucji wszystkich związków zachodzących w przeszłości pomiędzy człowiekiem i zwierzętami. W szczególności, na podstawie tych analiz można odtworzyć środowisko naturalne otaczające w przeszłości badane miejsce, gdzie żyła grupa ludzi, oraz typ prowadzonej przez nich gospodarki (zbieractwo, łowiectwo, hodowla). Wiąże się z tym rzecz jasna typ konsumpcji, a przede wszystkim preferowanie pewnych gatunków zwierząt jako źródła mięsa, techniki jego pozyskiwania i przygotowania do spożycia. Można również ustalić status ekonomiczny i społeczny badanej grupy ludzi oraz ich kontakty gospodarcze. Ekspertyza ta pozwala także na odtworzenie stanu hodowli, warunków selekcji i użytkowania zwierząt, zmian morfologicznych, którym one podlegały, ich schorzeń oraz wykorzystywania do celów związanych z kultem.

Książka jest napisana językiem zwięzłym, komunikatywnym, bardzo dobrze ilustrowana i udokumentowana odpowiednimi tabelami. Zawiera spis 120 pozycji prawidłowo dobranej i cytowanego piśmiennictwa, z czego 98 pozycji to prace oryginalne. Korzystanie z niej ułatwia zamieszczony na końcu indeks terminów. Została również odpowiednio przygotowana od strony wydawniczej.

Nie jest jednak wolna od pewnych, na szczęście nielicznych i drobnych, uchybień. I tak, przy charakteryzowaniu szczątków zwierzęcych jest mowa między innymi o sierści; bardziej precyzyjne byłoby określenie „włosy”, które jest pojęciem szerszym. Dzielią się one bowiem na włosy pokrywowe (sierść), długie i czuciowe lub zatokowe (s. 11). Zamiast określenia „Szczątkami najczęściej spotykanymi w archeozoologii...” (s. 11) lepiej byłoby napisać o szczątkach spotykanych w materiałach wykopaliskowych. Powinno się pisać o krętarzach kości udowej, bo są dwa (u *Equidae* nawet trzy) takie elementy opisowe (s. 13). Jedno ze schorzeń kończyn, które mogą być diagnozowane na podstawie materiałów wykopaliskowych, to przewlekłe rozrostowe zniekształcające zapalenie stawów stępu, zwane też szpatem lub włogacizną (s. 19). Kości odcinków metapodialnych kończyn nie są jedynymi częściami szkieletu, gdzie ujawniają się cechy dymorfizmu płciowego; należałoby tu wymienić również czaszkę i kość miedniczną (s. 50). U ptaków należy mówić o panewce miednicy, w której występuje otwór (s. 55), oraz o kości stępowo-śródstopnej (s. 56, ryc. 68). W podpisach pod ryciną byłoby lepiej używać określeń „ssaki” zamiast „zwierzęta” (ryc. 69 i dalsze). Widok od strony podeszwowej członu palcowego III u konia został przedstawiony na ryc. 153, a nie na ryc. 154.

Mimo iż podręcznik jest adresowany głównie do archeologów, studentów archeologii i anatomów porównawczych, to zawiera on również wiele wartościowych informacji dla osób interesujących się przeszłością zwierząt, ich ewolucją, zmianami morfologicznymi, pochodzeniem i udomowieniem, a także związkami z rozwojem kulturowym człowieka. Jestem przekonany, że spotka się on z życzliwym odbiorem czytelników i dobrze spełni swoje zadania.

Henryk Kobryń

